

Az Enciklopédia és az iszlám vonzásában Egy fiatal francia diplomata török tárgyú írása a XVIII. század közepén

ORCID: 0000-0003-2264-466X

DOI: <https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.4>

En 1755, le nouvel ambassadeur français auprès de la Porte Ottomane était accompagné de deux officiers français d'origine hongroise, André et François de Tott, père et fils, qui partirent pour l'Orient au nom du roi. Le jeune François de Tott arriva à Constantinople pour effectuer un voyage d'études, notamment afin d'apprendre les langues orientales et d'étudier les mœurs des habitants locaux. Il devait faire un rapport de ses observations à Jean-Pierre Tercier, le chef de la diplomatie secrète du roi. Le jeune agent rédigea son premier rapport, intitulé *Mémoire sur la Turquie*, en 1757. Ce document décrit avec une précision encyclopédique le système social et religieux, les affaires militaires et le système politique des Turcs ottomans, dans la lignée des idées des Lumières. L'ouvrage reflète clairement l'expérience personnelle de l'auteur ainsi que l'influence de la philosophie française des Lumières. Le jeune orientaliste remania ensuite son texte à plusieurs reprises et, à son retour en France, l'envoya à plusieurs personnalités importantes, dont le philosophe Voltaire. Il aborda également ce sujet dans un écrit publié dans le *Journal encyclopédique* en 1765, ce qui influença probablement l'entrée intitulée TURQUIE dans l'*Encyclopédie* rédigée par le chevalier de Jaucourt, ainsi que d'autres ouvrages de l'époque. L'auteur publia finalement ses réflexions dans ses *Mémoires*, parus pour la première fois en 1784.

Mots-clés: Empire Ottoman, Turquie, *Encyclopédie*, diplomatie française, XVIIIe siècle, François de Tott, Voltaire

Kulcsszavak: Oszmán Birodalom, Törökország, *Enciklopédia*, francia diplomácia, XVIII. század, François de Tott, Voltaire

Ebben a tanulmányban egy érdekes kéziratot szeretnénk bemutatni, amely a XVIII. század közepén született a híres magyar származású katonatiszt, diplomata és emlékiró, François de Tott báró (1733–1793)¹ tollából, aki akkoriban még tanulmányait végezte és külügyi pályára készült. A báró később, élete alkonyán vált ismert íróvá, miután kiadta az emlékiratait, amely gyorsan bestsellerré vált nemcsak Európában, hanem Amerikában is.² A *Mémoires du baron de Tott sur les*

¹ Életéről ld. újabban: TÓTH Ferenc: *Egy magyar származású francia diplomata életpályája. François de Tott báró (1733–1793)*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015.

² Christopher HEROLD: *Bonaparte en Égypte*. Paris, Plon, 1964. 15.

Turcs et les Tartares című művet a mai napig az Oszmán Birodalom történetével foglalkozó alaplúnak tekintik.³ A történeti és filológiai kutatások kimutatták, hogy ez a könyv a báró keleti utazásai során írt különböző hivatalos és személyes szövegekből állt össze. Korai írásai közül a diplomáciai levelezésben fennmaradt *Mémoire sur la Turquie*⁴ több szempontból is figyelmet érdemel. Ez a kéziratos mű valószínűleg a fiatal báró első önálló munkája volt, amelyet a versailles-i kormányzat felkérésére írt.

François de Tott törökországi tanulmányútja

François de Tott (1733–1793) családja a magyar szabadságharc kudarca után követte száműzetésbe II. Rákóczi Ferenc fejedelmet. Apja, Tóth András (franciásan André de Tott)⁵, az Oszmán Birodalom területén eltöltött évek után 1720-ban Franciaországban telepedett le, ahol huszártiszt lett, és egy francia hölgyet vett feleségül. Mivel jól beszélte a török és a tatár nyelvet, különböző diplomáciai küldetések során képviselte Franciaországot az Oszmán Birodalomban. 1733-ban született fia, François apja nyomdokaiba lépett, és kettős karriert futott be: először huszártiszt volt, majd Konstantinápolyba küldték, ahol megtanult törökül, és megismerte az Oszmán Birodalom politikai rendszerét. Franciaország magyar függetlenségi mozgalmakat támogató politikája része volt annak az átkaroló kelet-európai szövetségi rendszernek, amellyel a Habsburg Monarchiát igyekeztek elszigetelni, illetve alkalmanként az Oszmán Birodalommal szembeni konfliktusokba vezetni. Így a francia diplomácia szükség esetén fel tudta kelteni a törökországi magyar száműzöttek szabadságharcos érzelmeit is. A francia ügynökök alkalmazása a száműzött II. Rákóczi Ferenc fejedelem szolgálatában jól bevált módja volt az oszmán politika befolyásolásának anélkül, hogy a francia diplomácia veszélybe került volna.⁶ Ennek a módszernek különösen kedvezett a francia királyok titkos diplomáciája, a híres „Secret du Roi”.⁷ A felvilágosodás korában

³ Ld. e mű újabb tudományos kiadásait: *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Maestricht 1785*. Szerk. Ferenc TÓTH, Paris, Honoré Champion, 2004.; *François Baron de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról*. S. a. r. TÓTH Ferenc, Szombathely, Vasi Szemle Kiadó, 2008. (Az előző mű magyar fordítása.)

⁴ Archives Diplomatiques (La Courneuve). Correspondance politique. Turquie 133 (P/512). Mémoire sur la Turquie. 1757. 270–293. fol. (a továbbiakban: Mémoire sur la Turquie).

⁵ Ld. André de Tott életéről újabban: Raymond BOISSAU: *Dictionnaire des officiers de hussards de l'Ancien Régime. Des origines à Valmy (1693–1792)*. Paris, Archives & Culture, 2015. 188.

⁶ Ld. erről újabban: NÚRIA SALLÉS VILASECA: „»Je n'étois envoyé qu'auprès du Prince de Transylvanie«. La mission de Jacques de Boissimène à la cour du sultan Ahmet III (1717–1718)”. *Revue d'histoire diplomatique*, 3. sz., 2018. 251–268.

⁷ Ez egy párhuzamos diplomácia volt, amelynek céljai néha eltértek a hivatalos diplomácia irányvonalától. A szóban forgó időszakban XV. Lajos elsősorban Lengyelországra összpontosította figyelmét, ahol a franciabarát párt meglehetősen erős volt. A francia király jelöltje Conti herceg volt, aki titkos levelezésben állt a varsói, konstantinápolyi, stockholmi és szentpétervári francia követekkel, akik természetesen be voltak avatva a „Secret du Roi”-ba. Ld. erről: Gilles PERRAULT: *Le Secret du Roi. La Passion polonaise*. Paris, Fayard, 1992.; Duc de BROGLIE: *Le secret du roi. Correspondance secrète de Louis XV avec ses agents diplomatiques 1752–1774*. 2 köt. Paris, Calmann-Levy, 1878.; ld. még újabban Fred WARLIN: *J.-P. Tiercier, l'éminence grise de Louis XV. Un conseiller de l'ombre au Siècle des lumières*. Paris, L'Harmattan, 2014.

ennek a titkos intézménynek a tevékenysége elsősorban a közép- és kelet-európai ügyekkel kapcsolatos hírszerzésre összpontosított, illetve arra, hogy átkaroló szövetségi rendszereket hozzon létre Franciaország, az Oszmán Birodalom, Lengyelország, Svédország és Poroszország között, hogy a Habsburg Monarchiát elszigetelje Oroszországtól.⁸

A lengyel örökösödési háború (1733–1738), az osztrák-orsz-török háború (1736–1739) és az osztrák örökösödési háború (1740–1748) viharos időszakai után az 1750-es évek közepén új lehetőség nyílt magyar ügynökök alkalmazására Törökországban. A „Secret du Roi” a versailles-i és a bécsi udvar közeledése ellenére sem mondott le teljesen XV. Lajos keleti terveiről, és szövetségeseket keresett a közép- és kelet-európai franciabarát főurak között. Ebben az időben a versailles-i kormányzat ismét André de Tottot bízta meg egy titkos törökországi küldetéssel. 1755-ben az új konstantinápolyi francia nagykövetet, Charles Gravier-t, Vergennes grófját (1719–1787) kellett elkísérnie. Magával vitte kisebbik fiát, François de Tottot, hogy „megismerje a törökök nyelvét és szokásait”, ami mai szóval az oszmán törökök civilizációját jelentette. Az ifjú ügynök tanulmányait a király fizette, mivel őt szemelték ki arra a célra, hogy apja helyébe lépjen a titkos diplomácia keleti misszióiban. André de Tott útjának hivatalos célja a huszárezredbe való toborzás volt, de azt a feladatot is megkapta, hogy a magyarországi eseményekről gyűjtsön információkat. Ez idő tájt az Alföld több városában is – pl. Mezőtúron és Hódmezővásárhelyen – népfelkelés tört ki. A felkelések vezetői a magyar szabadságharc egykori vezéreinek nevét tűzték zászlajukra és néhányan egyenesen a török földre elhunyt II. Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós utódainak vallották magukat!⁹

A két magyar származású ágens az új francia nagykövet kíséretében 1755 május végén érkezett Konstantinápolyba. Miután berendezkedtek a konstantinápolyi francia követségen, André de Tott hamarosan Rodostóba utazott, és a moldvai magyar menekültek körében huszárok toborzásához kért támogatást Belle-Isle marsalltól. Kérését Bercsényi László gróf is támogatta. André de Tott még indulása előtt titkos szóbeli utasításokat kapott, amelyeket a jelenlétében olvastak fel a rodostói magyar emigrációval kapcsolatban:

Tott úr, miután egy kis időt Konstantinápolyban töltött, Rodostóba utazik, hogy ismét találkozzon honfitársaival [...] Nagyon kell vigyáznia, nehogy bármi célzást tegyen arra, hogy parancsot kapjon arra vonatkozólag, hogy a segítségükkel kiderítse, hogy mi történik Magyarországon. De mivel valószínű, hogy Csáky gróf vagy a többiek nem fogják érzelmeiket elrejtteni előle, ki fogja használni ezt a kiáradó szeretetet, hogy megtudja tőlük az osztrák minisztérium elleni panaszaik okát, a fő elégedetlenkedők nevét, helyzetét, erejüket, forrásait, és hogy mit tehetnének abban az esetben, ha ugyanez a kormányzat, a végsőkéig feszítve a húrt, arra kényszerítené őket, hogy fegyveres erővel követeljék kiváltságaik visszaállítását, vagy

⁸ Ld. erről: Jean BÉRENGER – Jean MEYER: *La France dans le monde au XVIIIe siècle*. Paris, Sedes, 1993. 66–67.

⁹ WELLMANN Imre: „Az 1753-i alföldi parasztfelkelés”. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790*. Szerk. SPIRA György, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952. 141–220.

a nekik tett ígéretek teljesítését. [...] Soha nem szabad, hogy Őfelségének neve úgy tűnjön fel, mintha érdeklődne sorsuk iránt; az elégedetlenkedők nem áltathatják magukat azzal, hogy a király majd segíti őket törekvéseikben, és nem valószínű az sem, hogy támogatni fogják őket abban az esetben, ha – Isten ments – újra kitörne háború a király és a császárné között.¹⁰

André de Tott Rodostóba való megérkezése újraélesztette a Rákóczi-szabadságharc egykori tábornokának és a magyar emigráció vezetőjének, gróf Csáky Mihálynak a merész terveit, aki írásban ajánlotta fel segítségét XV. Lajosnak egy magyarországi francia katonai intervenció esetére.¹¹ Csáky levele és Tott jelentése, amely nyíltan támogatta a magyarországi felkelés tervét, megijesztette Rouillé grófot, az akkori francia külügyminisztert. Attól tartott, hogy a magyar felkelők – akik között még egy francia tiszt is volt! – akadályoznák Franciaország Habsburg Monarchiához való közeledését.¹² Tott és Csáky Mihály 1757-ben Rodostóban váratlanul, valószínűleg pestisben elhunytak, és a francia-osztrák szövetségi szerződés megkötését követően a francia diplomácia kapcsolatai a magyar emigráció többi tagjával megszakadtak.¹³

André de Tott fiatal fia Konstantinápolyban maradt, hogy befejezze tanulmányait. Megérkezése után elkezdte tanulmányozni a helyi nyelveket: a törököt, az arabot és a perzsát. Perzsa nyelvtanára segítségével elsajátította az oszmán-török írásmódot, ahogyan ezt emlékirataiban is felidézi:

Török mesterem elsőként az írás fortélyait tanította meg nekem, ahogyan azt a szabály diktálja. Rajzkészségem folytán némi fejlődést mutattam; ezután az olvasás következett, s ekkor a nehézségek megsokasodtak; a magánhangzók¹⁴ elhagyása is elegendő annak érzékeltetéséhez, mily zavarokkal és keserves munkával kellett kezdetben szembenéznem; ám ez még nem minden: a törökök, eredeti nyelvük szegényességének pótlására, teljesen a magukéhoz olvasztották az arabiai és a perzsa nyelvet, öt különböző ábécét hozva ezáltal létre, melyek írásjegyeit az írók tetszésük szerint váltogatták, újabb akadályt gördítve a tanulás útjába. S ha egy emberöltő alig elégséges az olvasás tudományának elsajátításához, mi ideje marad az embernek olvasmányai megválogatásához, s hogy kamatoztassa mindazt, mit olvasott?¹⁵

---

¹⁰ *Instructions aux ambassadeurs et ministres de la France depuis le traité de Westphalie jusqu'à la Révolution française*. XXIV. köt., Turquie. Szerk. Pierre DUPARC, Paris, CNRS, 1969. 424–426.

¹¹ Orville T. MURPHY: *Charles Gravier, comte de Vergennes, French Diplomacy in the Age of Revolution, 1719–1787*. Albany, State University of New York Press, 1982. 80.

¹² MURPHY, i. m., 81.

¹³ Tott édesapja, a királyi seregek brigadérosa és a Berchényei ezred hadnagya, 1757. szeptember 15-én halt meg gróf Csáky gróf karjaiban. Archives Diplomatiques (La Courneuve). Correspondance politique. Turquie 133. 339. fol.

¹⁴ „Mint hogy a magánhangzókat csupán a szövegen kívül elhelyezett jelek fejezik ki, az Írók megkímélik magukat egy gondtól, mit az Olvasó találegonyságának kell pótolnia; ennek eredményeképpen heves irodalmi viták alakulnak ki a mássalhangzókról, mik ilyen formán más értelmet nyerhetnek; ám annak érdekében, hogy e fajta vita a Koránról ne kezdődhessék, e szent könyv soha nem íródik magánhangzók nélkül.” Tott báró jegyzete.

¹⁵ *François baron de Tott emlékiratai*, 43.

Gyorsan haladt előre a török nyelv tanulmányozásában, és értékes információkat gyűjtött az oszmán iszlám társadalomról Murad Mollahtól,¹⁶ a konstantinápolyi muftik dinasztiájának tagjától. Az 1755-ös nagy pestisjárvány idején nála tartózkodott a Bűjükdere falu melletti nyári rezidenciáján, ahol gyakori beszélgetéseket folytatott a muszlim tudóssal,¹⁷ amelyekkel nemcsak *Emlékiratait*, hanem a törökökről szóló első kéziratát is gazdagította. A fiatal báró 1757-ben részletes jelentést írt az Oszmán Birodalom ügyeiről. Ezt a *Mémoire sur la Turquie* című írását elküldte Jean-Pierre Tercier-nek, XV. Lajos „szürke eminenciásának”, a királyi titkosszolgálat egyik vezetőjének. Ez a mű több szempontból is figyelemre méltó, hiszen az oszmán társadalom nyelvi, politikai és vallási ismereteken alapuló tapasztalati és elméleti módszerekkel végzett megfigyelésének eredménye. A szerző a francia felvilágosodás, különösen Montesquieu művei által terjesztett eszméinek és az iszlám tanainak egyfajta keverékét mutatja, amelyeket a Koránból és személyes tapasztalataiból merít.¹⁸ Ez a mű Tott báró törökországi tartózkodásának első részében, 1756-ban és 1757 első felében íródott.¹⁹ Apja nem sokkal a jelentés elküldése után meghalt, de feltételezhetjük, hogy elolvasta és ellenőrizte az ifjú báró szövegét. Most nézzük meg a szöveg tartalmát.

A Mémoire sur la Turquie

A szerző az értekezése elején ismerteti írásának felépítését az abban érintett fejezetekre osztott témák szerint. Ezekben a szokások, a katonaság, a pénzügyek és az Oszmán Birodalom politikai rendszere kerültek terítékre. A szerző itt jelzi kutatásai során tapasztalt nehézségeit is. Ezek közül a tapasztalatlansága mellett mindenekelőtt az oszmán tudósok előítéleteit és bizalmatlanságát emeli ki. A később megjelent emlékirataiban részletesen beszámol első kapcsolatairól és

¹⁶ „A morális ismeretek, miknek birtokába jutottam, arra késztettem, hogy olyan kapcsolatokat alakítsak ki, melyek révén azokat tovább gyarapíthatom. A Damat Zadé családjához tartozó Murad Mollah egyike volt azoknak, kikkel ismeretsegemet a leginkább ápoltam. Konstantinápoly meghódítása óta családjának minden nemzedéke muftikat adott a Birodalomnak, s ő maga is e méltóságra volt szánva. Gyakran lesz alkalmam majd beszélni róla; s mindaz, mit róla mondok, az ő személyes természetét bemutatván, az egyúttal nemzetének sajátosságait is megvilágítja majd.” *François baron de Tott emlékiratai*, 45.

¹⁷ „E fényűző származású Efendi egy Mufti fia volt, ki maga is a főpapságra volt szánva, nem ismert más törvényt, csak mit az akarata diktált. Az Efendi körül folyvást a parancsait leső házcselédek sokasága sűrűlőddött; a markában tartotta Bűjükdere falu tulajdonjogát s előljárói bíróságát; ezenfelül fennhatóságát sikerült kiterjesztenie a két szomszédos falura is: kegyosztás, megaláztatás - minden tőle függött; a Kormányzat, ahelyett hogy gátat szabott volna e jogbitorlásnak, a panaszosokat elutasította, a bajaitak ilyenformán tetézvén a hiábavaló panaszkodás keserűségével s ama veszéllyel, mit a panasztevés okán kiállaniuk kellett. Mások javainak ily könnyűszerrel történő elbitorlása sokáig biztosította Murad Mollah számára a költekezéseivel arányban lévő busás bevételt. Ember nem élt még e Földön, ki hozzá foghatóan ismerte volna a költekezés tudományát s jómagam, amióta *Kádileszker* volt, ismertem kilenc házát, mindenikben feleséggel, gyermekekkel, cselédséggel, konyhával az élelmezésükre, szerteszéjjel építkező munkásokkal, tőle rettegő szomszédokkal és a jelenlététől menekvő hitelezőkkel.” *François baron de Tott emlékiratai*, 53.

¹⁸ A szövegnek csak egy példányáról tudunk, amely a La Courneuve-i diplomáciai levéltárban található. Ld. fentebb, 4. lj.

¹⁹ A szóban forgó művet André de Tott 1757. augusztus 15-én kelt levelével együtt küldte el. Archives Diplomatiques (La Courneuve). Correspondance Politique. Turquie 133. 265–266. fol.

jobban megismerhetjük a kutatásainak módszereit. Oszmán oktatóin kívül apja kapcsolatait is felhasználhatta, aki egykori magyar származású barátja, a renegát Ibrahim Müteferrika révén szoros kapcsolatba került az oszmán elit felvilágosult köreivel.²⁰

Mielőtt a fiatal szerző a műve bevezetőjében jelzett különböző témákra térne, szövegét Konstantinápoly városának, vizsgálódásainak fő helyszínének rövid földrajzi bemutatásával kezdi. Ezt követően a francia követ, Vergennes gróf a szultáni szerájban lezajlott audienciája során tett látogatása alatt szerzett első benyomásait osztja meg az olvasókkal.²¹ Ezután általános áttekintést ad a főváros különböző épületeiről (házak, paloták, mecsetek, minaretek), majd bevezetőjét a nők muszlim társadalomban elfoglalt helyzetéről tett megjegyzéseivel zárja. Mivel Tott báró *Mémoires sur les Turcs et les Tartares* című művének bevezetője is hasonló logikai felépítést követ, ezért valószínűleg e szöveget később felhasználta emlékiratainak megfogalmazása során.

A törökök morális szokásainak (franciául *mœurs*) szentelt első rész több szempontból is figyelmet érdemel. Ez az ifjú báró értekezésének az egyik legfontosabb eleme, mivel küldetése elején olyan királyi utasítást kapott, hogy tanulmányozza az Oszmán Birodalom nyelvét és szokásait.²² A szöveg jobb megértéséhez figyelembe kell vennünk a szerző által használt „erkölcsök” (*mœurs*) kifejezést, amely a felvilágosodás közepén rendkívül összetett fogalom volt. A fogalom Diderot és D’Alembert *Enciklopédiájának* alapvető témáit érintette, és a korban hatalmas és dinamikus fejlődő ismeretek széles területét ölelte át. A természetjog klasszikus szerzői (Hugues Grotius, Samuel Pufendorf, Jean-Jacques Burlamaqui stb.) által inspirált morális tanítások rendszere nagyon széleskörű tudományággá vált, amely a felvilágosodás filozófiájának a középpontjában állt. Diderot és D’Alembert ismeretrendszerében így magában foglalta az erkölcsfilozófia elméletét általában és a társadalomtudományok nagy részét is, beleértve a politikát, a jogot, a közgazdaságtant, az építészetet, a hadművészetet stb.²³ Ennek következtében az erkölcsfilozófia központi szerepet játszik Tott báró esszéjében is.

A morális szokásokról szóló fejezetben a törökökről alkotott néhány általános sztereotípiát – például a keresztények megvetése és a luxus iránti vonzalmuk – említése után a szerző hangsúlyozza a vallás fontosságát a világról alkotott általános képükben és társadalmuk szervezésében. Valószínűleg a Murad Mollahnál folytatott vallási tanulmányai által inspirálva központi jelentőséget tulajdonít a

---

²⁰ Ld. erről: TÓTH Ferenc: „Ibrahim Müteferrika, egy oszmán diplomata a magyar függetlenség szolgálatában”. *Magyar Tudomány*, 172. évf., 1. sz., 2011. 38–47.

²¹ Vergennes gróf audienciájára 1755. június 3-án került sor. MURPHY, i. m., 70.

²² „Mahamut szultán (I. Mahmud 1730-tól 1754-ig uralkodott. T. F.) halála, illetve Désalleurs úr (Roland Des Alleurs 1693–1754. T. F.) halála után Vergennes urat (Charles Gravier Vergennes grófja 1719–1787, ezidőtájt 1755–1768 között Franciaország konstantinápolyi nagykövete. T. F.) küldték Konstantinápolyba. Azt az utasítást kaptam, hogy kísérem őt el, részint a nyelv elsajátítása, részint a törökök erkölcsének és kormányzatának tanulmányozása céljából.” *François baron de Tott emlékiratai*, 41.

²³ Erről a témáról ld. újabban: Stéphan Pujol: *Morale et sciences des mœurs dans l’Encyclopédie*. Paris, Honoré Champion, 2021.

muszlimok szent könyvének, a Koránnak, amelyet nemcsak „evangéliumuknak”, hanem „polgári törvénykönyvüknek” is tekint. Értelmezése szerint ezt a törvénykönyvet egyrészt a természet, tehát a természetjog, másrészt a „mohamedán szekta” szabályai ihlették, ami lehetővé teszi, hogy az embereket gyakorlatilag megingathatatlan tudatlanságban tartsák. A fiatal báró iszlámkritikája az antiklerikális filozófusokéhoz, például Voltaire-éhez hasonlítható, aki nem önmagában a vallást ítélte el, hanem a vallási fanatizmust és túlkapásokat, valamint az egyházi intézmények visszaéléseit. Ezt a logikát követve a báró a Mohamed próféta által kialakított struktúrát merevnek és konzervatívnak tartotta. Így jellemezte az alapító vallási módszereit:

Ez a próféta kétségtelenül úgy érezte, hogy minden újítás csapást mérne az általa emelt épületre, ezért – a vallás lényeges pontjaként – kifejezetten megtiltotta azokat a szektájának. Ebből következik a visszaélések fennmaradása, és a szükséges változtatások elindításának lehetetlensége, amelyek nemcsak egy lázadás általános okává, hanem egy olyan lázadás szent okává is válnának, amelynek célja az ősi szokásaik fenntartása révén az evangéliumuk megőrzése lenne.²⁴

A fiatal báró szövegében elítéli a vallás túlkapásait, a vallási fanatizmust, amelynek buzgó hirdetői még mindig erős befolyással voltak a hatóságokra, még a legfelvilágosultabb személyiségekre is, amint azt Tependeli Ali pasa nagyvezír példája mutatja. A szerző a törökök kereszténygyűlölete vallási gyökereinek bemutatásával annak mértékét is igyekszik relativizálni. A török társadalom másik fő problémáját az erkölcsi romlottságban látja, amely az államigazgatási ügyekben, különösen az igazságszolgáltatásban az ajándékok elfogadásában nyilvánul meg leginkább. Feltételezi, hogy a törökök természetes állapotukban az ész elveit követték, és rendelkeztek számos erénnyel, amelyek azonban a korrupció hatására eltűntek, és fényűzés iránti vágyat és puhányságot eredményeztek. Az egyszerű kádik vagy a szultáni díván hatóságainak önkényes igazságszolgáltatása jellemezte a jogrendszert minden szinten: a főbírákat ajándékok és hamis tanúk befolyásolták, akik a legmagasabb ajánlatot kínáló javára döntöttek az ügyekben. Emlékirataiban számos példát idéz, amelyek még erőteljesebben bizonyítják az oszmán jogrendszer visszaéléseit. A Drako nevű görög története jól illusztrálja az igazságszolgáltatás működésképtelenségének a helyzetét:

Egy Drako nevezetű görög, ki fölöttébb tehetős volt, két szép vidéki háznak volt a birtokosa Tarapia falu szomszédságában, a fekete-tengeri csatorna mentén Konstantinápolytól három mérföldre; ott töltötte a nyarat egész családjával s pár keresztyén rabszolgánóval egyetemben, kik őt szolgálták: a birtoka közeliben hajóépítési munkálatok folytak. Az egyik török hajóépítő eme körülményt kihasználván udvarolni kezdett egy keresztyén rabszolgánőjének. Drako ezt észrevette s a leányt bántalmazta; hogy ezt megbosszulja, emez a gazdája két házát felgyújtotta s azok porig égtek. E gyászos tettét még ama vakmerőséggel is tetézte, hogy

²⁴ *Mémoire sur la Turquie*, 273. fol.

arról dicsekedjék; s Drako, ki okkal tartott e gonosz teremtés újabb gaztetteitől, őt az éjszaka leple alatt onnan egy zsidó házába vitette, megparancsolván hogy ottan gondosan bezárassék s minél előbb eladassék, hogy ezáltal örökre el legyen távolítva. Ellenben a rabszolgánál módosabbat talál arra, hogy az ablakon keresztül azt kiabálja: ő török. A csőcselék összetódul, odajön a gárda, s a zsidó házában ajtaját bezúzzák: a leányt a Vezír elibe vezetik; itt az újfent azt állítja, hogy török s hogy őt Drako rabszolgasorban tartotta, valamint bántalmazta, hogy ilyenformán a keresztény vallásra kényszerítve; s hogy gazdájának házáért borította lángba, hogy imígyen egy muzulmán lelket megmentsen. Buzgalmát magasztalták, hálát adtak a Mindenhatóknak, s Drako a tűzvész után alig két nappal, a még füstölgő házai előtt fel lett akasztva.²⁵

A fiatal báró a louisianai bennszülöttek önkényes viselkedésének Montesquieu *A törvények szelleméről* című művéből kölcsönzött képét felhasználva összefüggést állapított meg az oszmán despotikus rendszer és annak gazdasági eredménytelensége között. A kivágott fáról szüretelő amerikai indiánok és a fanatikus törökök közötti párhuzam jól mutatja a szerző olvasmányélményeinek e műben is tapasztalható hatását. Az 1756-os konstantinápolyi tűzvészre utalva, leírja az oszmánok tragikus világnézetét, amelyet később az *Emlékirataiban* a következőképpen jellemez:

[...] a zsarnokság béklyójába gabalyodott emberség mindig csupán újabb csapások árán képes megkönnyebbülni mindattól, mit addig elszenvedett; e tekintetben megfigyeltem, hogy midőn valakit Konstantinápolyban a koráról kérdeznek, az mindig a nagy pestis, az éhínség, valamely lázadás vagy tűzvész évére való utalással válaszol.²⁶

A következő részben az ifjú báró az Oszmán Birodalom katonai ügyeit vizsgálja. A kor általános vélekedésével összhangban ő is rámutat az oszmán katonai rendszer ellentmondásos helyzetére: egyrészt az oszmánok az akkori ismert világ legnagyobb hadseregével rendelkeztek, másrészt ez a hadsereg olyan rosszul szervezeten működött, hogy katonai kudarc esetén akár könnyen össze is omolhatott. Ezután felsorolja az oszmán hadsereg különböző részeit, kezdve a híres janicsárokkal, akik az oszmán hadigépezet elitjét alkották. Kiváltságos helyzetük volt ebben a rendszerben, mely még politikai ügyekben is jelentős befolyást biztosított számukra. Ennek következtében a janicsárok rendre megíúsítottak minden olyan törekvést, mely a szultánok részéről a hadsereg modernizálására irányult. Claude-Alexandre de Bonneval gróf, a híres Bonneval pasa²⁷ reformtörekvései az 1730-as években éppen a janicsárok ellenállása miatt lettek kudarcra ítélve.

---

²⁵ François baron de Tott emlékiratai, 100.

²⁶ François baron de Tott emlékiratai, 79.

²⁷ Ld. róla: Heinrich BENEDIKT: *Der Pascha Graf von Bonneval 1675–1747*. Graz-Köln, Böhlau, 1959; Septime GORCEIX: „Bonneval-Pacha et le jeune Rákóczi”. In: *Mélanges offerts à M. Nicolas Jorga par ses amis de France et des pays de langue française*. Genève, Mégariotis Reprints, 1978. 341–363.

A szerző szerint az oszmánok harci morálja az erős, de fegyelmezetlen vallási fanatizmusból ered, amely a muszlim harcosokat egészen az összeecsapás első útjéig éllette:

Itt minden ellene van, Uram, hogy a törökök között bizonyos katonai rendet állítsunk fel, azonkívül, hogy ez újítás lenne, a Korán megparancsolja nekik, hogy tűzzel és vassal üldözzék a keresztényeket, és ezek a népek azt hiszik, hogy nem elég hamar teljesítik az ég szándékát, ha az ellenség láttán értékes időt veszítenek a hadirend kialakításával, ami azt jelenti, hogy rendezetlen sorokban támadnak, egyenetlenül, így bár az első rohamuk elsöprő erejű, de hamarosan lelassulnak, és az ellenség ellenállásán megtörnek és hamar elveszítik az őket lelkesítő szent lelkesedésüket, s ezután a támadásuk már kevésbé heves és félelmetes lesz.²⁸

A janicsárok után a báró bemutatja az oszmán gyalogság további különleges alakulatait: a dzsebedzsiket (fegyvermesterek) és a topcsikat (tüzérek), akik bizonyos értelemben a hadseregük legképzettebb műszaki jellegű alakulatai voltak. Ugyanakkor élesen bírálja a matematikai és fizikai ismereteik hiányát.²⁹ Megjegyzendő, hogy a bárót később felkérték, hogy az 1768–1774-es orosz-török háború idején alapítson egy matematikai iskolát Konstantinápolyban.³⁰ A szpáhikkal, az oszmán lovasság elitjével kapcsolatban a báró ismét utal a vallás hatására, amely megnyilvánul harcmodorukban, amikor a próféta zászlaját írja le, amely a muszlimok által vallásos hittelt tisztelt hadizászló volt. E témához kapcsolódóan elmesél egy történetet is a konstantinápolyi Patrona Halil-féle lázadásról, ahol a vallási jelképek csatája döntötte el a szultán sorsát:

A lázadás, amely leváltotta Ahmed szultánt, olyan dühvel folyt, és olyan gyorsan terjedt, hogy a szultán látva, hogy minden elveszett, ami őt fenntarhatta volna, úgy próbálta meg lecsillapítani a lázadást, hogy egyrészt elkezdte a próféta zászlaja alá gyűjteni azokat, akiket vallási buzgalom vezérelt, másrészt pedig igyekezett lejártni az ellenfeleit azzal, hogy Mohamed legitim leszármazottjaiként, azt kiáltotta, hogy minden jó muzulmánnak a próféta zászlaját kell követnie. A vallási fanatizmusban nevelkedett nép számára kezdetben e kísérlet elérte a remélt hatását. Ugyanakkor lázadók egy másik fortélyt vetettek be, amelyet a zászló lejárására találtak ki: e célból egy Koránt helyeztek egy tevére és így hordozták körbe

²⁸ *Mémoire sur la Turquie*, 278–279. fol.

²⁹ „[...] gyanítom, hogy az ágyúk kezelésében kevésbé jártasak, és véleményemet arra a kevés matematikai ismeretükre alapozom, amely néhány csillagászati megfigyelésre korlátozódik, mi több, egy olyan embertől, aki olyan helyzetben van, hogy megítélhesse, megtudtam, hogy a törökök tudatlansága a bombák kilövését illetően csak ahhoz a magatartáshoz hasonlítható, hogy nem akarnak többet bevenni [...]”. *Mémoire sur la Turquie*, 279. fol.

³⁰ Ez a matematikai iskola (törökül *hendesehâne*) 1773-ban nyílt meg Hasköyben, és tíz évvel később alakult át mérnöki iskolává (törökül *mühendishâne*). Ld. Frédéric HIRTZEL: *L'Empire ottoman XVe–XVIIIe siècles*. Paris, Les Belles Lettres, 2001. 264. Ld. Avigdor LEVY: „Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century”. *Middle Eastern Studies*, 18. évf., 3. sz. 1982. 10.

Konstantinápolyban azt kiáltozva, hogy Isten szavát kell előnyben részesíteni prófétájának zászlajával szemben [...].³¹

A *Mémoire sur la Turquie* című értekezés katonai témájú része végén a báró élesen bírálja a török hadvezetés várostromra és védelemre kialakított módszereit, amelyeket a korábbi török háborúkban szolgált apja elbeszéléseiből és saját tapasztalataiból vett példákkal illusztrál. Az oszmán fővárost védő külső erődítményrendszer megfigyelőjeként a Dardanellák erődjeit hozza fel példának:

Amit az erődítményeikből láttam, az a Dardanellák erődjeire korlátozódik, amelyeket csak futólag tudtam megvizsgálni. Azonban merem biztosítani önt, uram, hogy semmi sincs rosszabbul és kevésbé szabályosan megépítve, mint a török fővárosnak ezen védművei, amelyek létrehozására a természet látszólag számos előnyt biztosított, de ezeket elveszítették a mérnökeik tudatlansága miatt [...].³²

Fontos megemlíteni, hogy később éppen Tott bárót bízták meg ugyanezen erődítmények védelmével és korszerűsítésével az 1768–74-es orosz–török háború alatt.³³

Az oszmán haditengerészet bemutatása után a szerző egy új témára tér át: a pénzügyekre. Itt ismét a vallás szerepét hangsúlyozza, hiszen az Oszmán Birodalom legfőbb adófizetői éppen a nem muszlim alattvalók voltak, akiknek harács-adói az állam legfőbb bevételei voltak.³⁴ A további részben a szerző tárgyalja még a Nagy Szulejmán szultán és Ahmed Köprülü nagyvezír által bevezetett adóreformokat, és ismerteti a birodalom különböző egyéb bevételi forrásait is. A román fejedelemségekre utalva élesen bírálja a fanarióta fejedelmek rossz gazdálkodását, amely az ottani megdöbbentő szegénységhez vezetett. A fejezet vége felé a szerző bírálja a szultánok tekintélyelvű monetáris politikáját, a lakosság elszegényedését és az ipar fejlesztésének nehézségeit.

Az oszmán kormányzás különböző politikai aspektusait tárgyalva a szerző kiemeli a szultánok tudatlanságát és alkalmatlanságát, valamint a fontos pozíciókban lévő hivatalnokok rossz irányítását. A külpolitikát illetően a törökök tudatlanságát a valódi politikai és gazdasági érdekeik felismeréséhez szükséges térképek hiányával magyarázza:

A törökök földrajzi tudatlansága is meggyőző bizonyítéknak tűnik számomra, hogy igazolja véleményemet a politikai ismereteik hiányáról, olyannyira, Uram, hogy meggyőződtem róla, hogy még az uralmuk alatt álló tartományokról sincsenek pontos térképeik, amiből egyenesen következik, hogy nem ismerik az európai

---

³¹ *Mémoire sur la Turquie*, 280. fol.

³² *Mémoire sur la Turquie*, 283. fol.

³³ Ld. erről: TóTH Ferenc: *La guerre russo-turque (1768–1774) et la défense des Dardanelles. L'extraordinaire mission du baron de Tott*. Paris, Ed. Economica, 2008.

³⁴ *Mémoire sur la Turquie*, 285. fol.

nagy hatalmak pontos elhelyezkedését sem, amiből az uralkodók érdeke és saját politikájuk következik.³⁵

A szerző szerint ennek következménye volt az a hanyagságuk is, hogy nem tartottak fenn diplomatákat a külföldi udvarokban, és az oszmán hatóságok nemzetközi kapcsolataikat a Portához rendelt követekkel való érintkezésre korlátozták. Ez összhangban van Montesquieu egyik alapelvével, aki szerint a földrajz ismeretének hiánya a despotizmus velejárója: „Az uralkodó, aki valamennyi tartományát ismeri, különböző törvényeket léptethet életbe, vagy megtűrhet különböző szokásokat. Ellenben a zsarnok semmi hasonlót nem ismer, ő semmire sincs tekintettel [...]”.³⁶

Tott báró az oszmán állam működésében megmutatkozó hiányosságokat kevésbé a szakemberek hiányával magyarázza, mint inkább az ott uralkodó nagyvezírek által működtetett tehetségeket elüldöző „kontraszelekció” rendszerével. A nagyvezírek ugyanis mindig gyanakodva és féltékenyen tekintettek mindenkire, aki megpróbált feljebb jutni a társadalmi ranglétrán. Az utolsó fejezetet a fejedelmi hatalom kérdésének szentelte a szerző. Ebben Montesquieu keleti despotizmusról szóló filozófiai gondolatai alapján fejti ki, hogy az oszmán zsarnoki uralom alapvetően a félelem és a rettegés érzésén alapul. A *Törvények szelleméről* szerzőjétől eltérően azonban a fiatal báró az úgynevezett morális erők (különösen a vallás) felsőbbrendűségét hangsúlyozta a fizikai erőkkel szemben, amit néhány évtizeddel később így fogalmazott meg a saját emlékirataiban: „A lelkierő mindig felülkerekedik a fizikumon, midőn a zsarnokság vagy a szabadsággal való visszaélés nem adja meg neki valamennyi jogát.”³⁷

Baron de Tott írásának fogadtatása az Irodalmárok Köztársaságában

A fiatal báró a tanulóiévek után visszatért Franciaországba (1763), ahol a diplomáciai karrierjét próbálta egyengetni. Franciaországba való visszatérése egybeesett az egykori angol követ feleségének, Mary Wortley Montagu leveleinek

³⁵ *Mémoire sur la Turquie*, 290. fol. Ez alátámasztja Ibrahim Müteferrikanak a *Taktikáról* szóló értekezésében e tárgyban kifejtett véleményét: „Mivel pedig a földrajztudomány tárgya a föld felszínének, az országok és tartományok helyzetének, a helyek helyzetének és távolságának, a nemzetek szokásainak és génuszának ismerete, joggal tekinthető a nagy útnak, amely e hasznos ismeretekhez vezet. És mivel a hitetlenek és a birodalom más ellenségei elleni szent háborút a törvény a muszlim nép számára előírja, és mivel minden háborús vállalkozásnál, legyen az szárazföldi vagy tengeri, elengedhetetlen, hogy az ellenség országairól és tartományairól minél többet tudjunk, e tudomány tanulmányozása annál inkább nélkülözhetetlenné válik a muszlimok számára.” Ibrahim MÜTEFERRIKA: *Traité de la tactique*. Szerk. Ferenc TÓTH, Budapest – Paris, MTA BTK–ISC, 2018. 83–84.

³⁶ MONTESQUIEU: *A törvények szelleméről*. Bukarest, Kriterion, 1987. 114. Az eredeti szöveg így hangzik: „Le monarque, qui connaît chacune de ses provinces, peut établir diverses lois, ou souffrir différentes coutumes. Mais le despote ne connaît rien, et ne peut avoir d’attention sur rien [...].” Charles-Louis de Secondat de MONTESQUIEU: *De l’esprit des lois*, 1. köt., Paris, Flammarion, 1979. 200.

³⁷ *François baron de Tott emlékiratai*, 33.

(*Lettres de Milady Montagu*)³⁸ első francia kiadásának megjelenésével. A könyv sikere felkeltette a fiatal keletkutató figyelmét, aki szorgalmasan olvasta a könyvét és azonnal írt is róla egy kritikát, amelyeket 1765-ben sikerült megjelentetnie a *Journal Encyclopédique*³⁹ című folyóiratban. Tott báró ekkor kerülhetett kapcsolatba az enciklopédistákkal, akik valószínűleg a keleti nyelvekben való jártassága miatt szakértőként tekintettek rá. A báró ebben a cikkében még a Korán általa ismert fordításairól⁴⁰ is kifejtette véleményét.⁴¹ Azt csak gyanítani lehet, hogy a báró esetleg az *Enciklopédia* egyes török, illetve keleti témájú szócikkeinek megírására is szívesen vállalkozott volna, de erre vonatkozólag eddig nem találtam bizonyító erejű forrásokat.

Tott báró egyébként Franciaországba való visszatérése után több hasonló jellegű és terjedelmű szöveget írt az oszmán civilizációról. Már az első konstantinápolyi tartózkodása során megmutatkoztak az irodalmi ambíciói. Milady Montagu posztumusz leveleinek franciaországi sikere csak tovább ösztönözte őt arra, hogy a keleti témákban jártas íróvá váljon. A *Mémoire sur la Turquie* és a *Quelques anecdotes turques, bonnes et mauvaises* című kéziratait elküldte a versailles-i udvar fontos személyiségeinek, köztük neves íróknak, mint Voltaire, és mindenekelőtt a bizalmas barátainak, mint például Vergennes grófnak, a konstantinápolyi francia követnek. 1766 májusában sikerült a külügyminiszterhez is eljuttatnia ezeket az írásait, amelyek olyan mély benyomást tettek Choiseul hercegre, hogy egyenesen megígérte neki a hamarosan megürülő kölni követi állást.⁴²

A keleti nyelvekben jártas fiatalember ekkor már azt is tervbe vette, hogy az írásait nyomtatásban is közreadja. Vergennes gróf, aki ekkor még mindig konstantinápolyi nagykövet volt, az egyik levelére 1764. december 20-án kelt válaszában azonban óvatosságra intette őt ebben a kérdésben:

Már elérte, hogy munkáját elismeréssel díjazzák. Tudomásomra jutott, Uram, hogy bemutatott néhány Törökországról szóló írást, amelyek nagy tetszést arattak. Ez nem lep meg engem, hiszen az elutazása előtt, nekem is volt alkalmam elolvasni

---

³⁸ Ld. a mű tudományos kiadását: Mary Wortley MONTAGU: *Letters*. London, J. M. Dent and Sons, 1906. Az első kiadás 1763-ból származik. A mű franciaországi fogadtatásáról ld. Suzanne VAN DIJK: „Journal des dames et journaux des hommes. La notion femme”. In: *L'année 1768 à travers la presse traitée par ordonnance*. Szerk. Jean VARLOOT – Paule JANSEN, Paris, CNRS, 1981. 80–100.

³⁹ *Lettres de Milady Wortley Montague, écrites pendant ses Voyages en diverses parties du Monde*. 3. köt., London–Paris, Duchesne, 1768. Vö. TÓTH Ferenc: „Critique à la hussarde des Lettres de Milady Montagu dans le Journal Encyclopédique”. In: *Mille ans de contacts. Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours*. 2. köt., Szerk. Zita TRINGLI – Ferenc TÓTH, Szombathely, BDF, 2004. 119–134.

⁴⁰ Pályafutása vége felé egy különleges egyiptomi misszióban együttműködött Savaryval, aki a Korán fordításán dolgozott.

⁴¹ *Journal Encyclopédique*, 8. évf., 1. sz., 1765. november. 61–62.

⁴² „Vergennes lovag úr, aki tanúja volt de Tott báró buzgalmának és elhivatottságának, helyeselte, hogy 1763-ban eljőjön a miniszterhez, és kedvezően nyilatkozott magaviseletéről és munkájáról. Kérelmének egyik bizonyítékát Tott báró a törökök szokásairól és kormányzatáról szóló mű megírásával adta. Miután az a megtiszteltetés érte, hogy ezt Choiseul hercegnek is átadhatta, ez az alkalom annál is inkább hasznos volt Tott báró számára, mivel a miniszter figyelmességgel volt iránta és megígérte neki az első megüresedett állást, nevezetesen a kölni követét.” Archives Diplomatiques (La Courneuve). Dossiers du personnel. Première série 67. köt., 10. fol.

néhányat, amelyek a kutatásait és komolyságát megfelelően bizonyítják. De azt is beszéljük, hogy nem áll távol Öntől ezen írások kinyomtatása. Ha a tanácsom nyomhat valamit a latban, azt javasolnám, álljon ellen ennek a kísértésnek, bármilyen csábítóknak hatnak is a lehetőségek. A közönség nem ítél mindig elnézően, ritkán bocsátja meg a tévedéseinket. [...] Igaz, hogy felbátoríthatja az a siker, amelyet Milady Montagu levelei az újságíróink körében arattak, de minden brit terméknek csodálattal, sőt lelkesedéssel kell adóznunk.⁴³

Amint ezt már említettük, Voltaire-nek, kora írófejedelmének is elküldte ezeket az írásait. Voltaire erről Philippe Antoine de Claris Florian márkinak írt levelében így emlékezett meg: „Kérem mondja meg nekem, törököm, hogy ez a török Tott elküldte-e Önnek is a török kormányzatról írt műveit. Nem bosszantja, hogy Athén és Korinthosz egy basa vagy pasa törvényei alatt áll?”⁴⁴ Voltaire egyébként 1767. április 23-i levelében Tott bárónak is megköszönte az elküldött török tárgyú írásokat. Az ebből a levélből vett következő részlet jól mutatja, hogy a *Candide* szerzője ebben az időszakban még nagyon kritikusan nyilatkozik az oszmán hódítás európai hatásairól:

Azt gondoltam, hogy sokat tanulok Öntől, azt azonban nem sejtettem, hogy valaha is szórakozni fogok a törökökön. Ön bebizonyította: a jó humor minden országban létezik. Teljes szívemből köszönöm az anekdotáit, de bármennyire örömteli volt olvasnom mindazt, amit Ön e körülméletl tatárokról terjeszt, továbbra is bosszant, hogy Orfeusz és Homérosz földjét uralják. Nem szeretem az olyan népet, amely csak pusztítani tud és a művészetek ellensége.⁴⁵

Feltételezhetjük, hogy a báró később beépítette ezeket a kisebb írásait a visszaemlékezéseibe, amelyeknek talán eredetileg egy lazább, különálló szövegekből álló műfajt szánhatott. E forma előnye elsősorban az lehetett, hogy a töredékesen közölt szövegeket egyenként is könnyen be lehet illeszteni valamely korabeli folyóirat vagy gazéta rovataiba, vagy éppen a XVIII. században oly divatos kéziratok irodalmi levelezéseibe.⁴⁶ Végül a szerző a pályája alkonyán valószínűleg lemondott e tervéről, és a különálló szövegeket a visszaemlékezéseibe illesztette bele. A műfajváltás is jelzésértékű: szerzőnk már nem a fiatal diplomatajelölt, hanem egy szélesebb nemzetközi körben ismert történelmi személyiséggé vált. Túl pályája delelőjén, egy vidéki garnizon parancsnokaként nyílt lehetősége arra, hogy pályafutásáról számot adjon. Végül ekkor dolgozhatta át szövegeinek első változatát, egy nagyobb egységbe foglalva azokat, amely a konstantinápolyi emlékeinek mozaik jellegű halmazát alkotta.

⁴³ Vergennes levele Tott bárónak (Konstantinápoly, 1764. december 20.). Archives Diplomatiques (La Courneuve). Correspondance politique. Fonds de Vergennes 75. sz., 409. sorozat, PA-AP. Correspondance avec le baron de Tott. (Számolatlan levelek).

⁴⁴ VOLTAIRE: *Correspondance*. 8. köt., Paris, Gallimard, 1983. 1088.

⁴⁵ VOLTAIRE, i. m., 1100.

⁴⁶ Ld. e témáról: *Correspondances littéraires inédites. Etudes et extraits*. Szerk. Henri DURANTON – François MOUREAU – Jochen SCHLOBACH, Paris, Honoré Champion, 1987.

Tott báró a *Mémoire sur la Turquie* című értekezésében természetesen nem bírálta olyan hevesen a keleti despotizmust, mint később a visszaemlékezéseiben. Ez valószínűleg annak volt köszönhető, hogy a török földön folytatott tanulmányai után a báró tudatosan készült a diplomáciai karrierre. Voltaire szerint főként tréfás anekdotákat írt a törökökről. A véleményének a radikális megváltozása elsősorban abból fakadt, hogy miután évekig szolgálta az oszmán kormányzatot az 1768–1774-es orosz–török háború alatt különféle katonai reformok bevezetésével, végül a portai intrikáknak köszönhetően méltatlan körülmények között fejezte be a törökországi tevékenységét. A keleti despotizmus eszméje körül ekkoriban kibontakozó filozófiai vita a politikai gondolkodás egyik legfontosabb kérdésévé vált, amelynek igazi tétje a hanyatló Oszmán Birodalom területi felosztása volt. Számos politikai esszé, útleírás, filozófiai és történelmi írás keletkezett a felvilágosodás századának második felében. Montesquieu munkái mellett feltétlenül érdemes megemlítenünk Nicolas-Antoine Boulanger *Recherches sur l'origine du despotisme oriental* (Paris, 1762) című nagyhatású művét.⁴⁷

Néhány évvel később a báró fényes diplomáciai karrierbe kezdett Keleten. 1767-ben a Krímbe küldték, francia konzullá nevezték ki, mint előtte apját, hogy elősegítse az Oroszország és az Oszmán Birodalom közötti háborút. Küldetését nagy sikerrel teljesítette, sőt 1768–69-ben a tatár kánnal együtt hadjáratot is folytatott, amelyről rendszeresen jelentést tett a külügyminiszternek, Choiseul hercegnek.⁴⁸ Ezután Konstantinápolyba ment, ahol kitüntette magát a főváros körüli erődítési munkálatokban. Miután hősiiesen megvédte a Dardanellák tengerszorosát Orlov admirális támadásával szemben, Tottot megbízták, hogy szervezzen meg egy gyorstüzelő tüzérségi alakulatot (törökül *sûrat topçuları*). Később egy ágyúöntőműhelyt is épített, amelynek épülete még ma is áll Isztambulban. Életének ezt az epizódját részletesen elmeséli emlékiratainak harmadik könyvében. Végül utolsó diplomáciai küldetésére 1776–1777-ben került sor, amikor a levantei francia kereskedelmi kirendeltségek felügyelőjeként küldték ki ellenőrző körútra az Oszmán Birodalomba. Volt emellett egy titkos küldetése is: egy Egyiptom elfoglalására irányuló expedíció lehetőségének vizsgálata, amelynek egyébként ő volt az egyik leglelkesebb előhírnöke. Ezt az ötletet az akkori külügyminiszter, Vergennes gróf elutasította, és a terv Bonaparte Napóleon húsz évvel későbbi egyiptomi expedíciójáig papíron maradt. Ennek az útnak a leírása alkotja emlékiratainak negyedik könyvét. A báró a forradalom idején elhagyta Franciaországot, Magyarországra emigrált, ahol 1793-ban elhunyt. Ő volt az Ancien Régime korabeli Franciaország magyar ügynökeinek utolsó kiemelkedő képviselője.⁴⁹

⁴⁷ Ld. e szerzőről: Paul SADRIN: *Nicolas-Antoine Boulanger (1722–1759) ou avant nous le déluge*. Oxford, The Voltaire Foundation, 1986; illetve újabban e mű kritikai kiadását: Nicolas-Antoine BOULANGER: *Recherches sur l'Origine du despotisme oriental. „Lettre de l'Auteur à M. ***” et „Economie politique”*. Szerk. Pierre BOUTIN, Paris, Honoré Champion, 2023.

⁴⁸ Ld. Tott báró és Choiseul herceg levelezésének kiadását: *Correspondance consulaire de Crimée du baron de Tott (1767–1770)*. Szerk. Ferenc TÓTH, Isztambul, Isis Éditions, 2014.

⁴⁹ Ferenc TÓTH: „Agents hongrois au service de la France sous l'Ancien régime”. In: *Renseignement et espionnage de la Renaissance à la Révolution, XVe–XVIIIe siècles*. Szerk. Eric DENÉCÉ – Benoît LÉTHENET, Paris, Ellipses, 2021. 227–242.

Összefoglalva láthatjuk, hogy a felvilágosodás gondolatai kulcsszerepet játszottak a fiatal Tott báró *Mémoire sur la Turquie* című művének megírásában. A francia filozófiai hatások mellett további impulzusokat kapott a keleti tanulmányútja során az ottani nyelvi és civilizációs képzésnek köszönhetően. Személyes tapasztalatai, valamint az Oszmán Birodalommal kapcsolatos történelmi, földrajzi, politikai, katonai és vallási kutatásai szintén hozzájárultak későbbi diplomáciai és írói karrierjéhez. Az oszmán társadalom morális helyzetét elemző felvilágosult filozófiai szemlélete nagyon széles, de mélyen Európa-centrikus látásmódot nyújtott számára. Később, pályafutása végén az 1750-es években papírra vetett elképzeléseit az Oszmán Birodalom különböző népeinek tanulmányozásával átfogó rendszerré fejlesztette tovább, amelyet részletesebben az emlékirataiban fejtett ki. Ebben hasonló elveket találhatunk, mint a *Mémoire sur la Turquie* című művében, de az egész Oszmán Birodalomra vonatkozó változtatásokkal kiegészítve. Az ifjúkori szövegében már érzékelhető a birodalom hanyatlásának gondolata, amely az emlékirataiban bizonyossággá válik. A keleti despotizmus elmélete egyfajta vezérelvet alkot ebben az utóbbi művében, amelyben nyíltan elítéli az oszmán kormányzat despotikus politikai rendszerét. Montesquieu-től eltérően nem fogadta el az éghajlat döntő befolyását a társadalomra, hanem ragaszkodott az erkölcsi erők (*forces morales*) meghatározó szerepéhez, amelyet szerinte külső beavatkozással lehet megváltoztatni. Az *Enciklopédia* és a felvilágosodás eszméinek nagy tisztelőjeként megpróbálta leírni és megérteni a keleti társadalmak működését és mozgatórugóit, optimistán azt remélve, hogy reformok bevezetésével vagy radikálisabb beavatkozással megváltoztathatóvá válnak.

ELTE HTK TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET
toth.ferenc@htk.elte.hu